

مساجد تاریخی

مسجد جامع

ورامین

علی فرحانی
کارشناس ارشد باستان شناسی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی
مقدمه

تغییراتی که با ورود اسلام در ساختار اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه ایران پدیدار شد، هنر معماری را نیز به مانند دیگر هنرها، در شکل و کالبد نوین خود نمایان ساخت. هنرمندان مسلمان ایرانی با الهام گرفتن از تعالیم دین اسلام و کتاب آسمانی خود، قرآن، این آموخته های معنوی را با آثار مادی خویش درآمیختند و آثاری بی بدیل ارائه کردند. در معماری دوران اسلامی، ساخت بناهای مذهبی در درجه اول اهمیت قرار گرفت. بسیاری از مساجد اولیه با نقشه های ساده، بر روی نیایشگاههای قبل از اسلام (آشکده های ساسانی) برپا شدند. با گذشت زمان و بتدریج، این بناها با نقشه های مشخصتر، ابعادی گسترده تر و با عناصر معماری بیشتر و تزیینات بسیار زیبایی جلوه کردند. یکی از نمونه های ارزشمند مساجد دوران اسلامی، مسجد جامع ورامین است، که در این مقاله سعی می شود به طور دقیقتر، ساختار معماری و تزیینات آن مطالعه و بررسی شود.

تاریخ بنا

مسجد جامع ورامین، در ۴۲ کیلومتری جنوب تهران، در شهرستان ورامین قرار دارد [مشکوتی، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، ۲۷۳]. این بنا به استناد کتیبه تاریخی موجود در آن، در زمان سلطنت ابوسعید بهادر خان، فرزند و جانشین اولجایتو (خداپسند)، به سال ۷۲۲ هـ. ق ساخته شد. نویسنده کتاب مرآت البلدان، متن کامل کتیبه با تاریخ (۷۲۲ هـ. ق) را آورده است. علاوه بر آن، محقق روسی به نام مورزوف، طرحی از کتیبه مذکور را ارائه داده است. البته در زمان او، بخشهایی از کتیبه مذکور از جمله عدد ۷ تاریخ کتیبه، از بین رفته بود. طرح مذکور را، کراچوسکایا در نوشته خود آورده است [اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، ج ۴، ۲۰۴۰؛ Kratchkovskaia, Notices sur les inscriptions de la mosque d'omua a veramine, pp. 48-49, fig. 16]

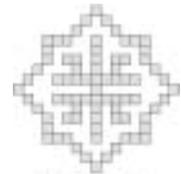
برخی محققان همچون پوپ، اعتقاد دارند که ساختمان مسجد، در زمان اولجایتو ایجاد و به وسیله فرزندش، ابوسعید، تکمیل شد. بانی بنا بر اساس کتیبه ای که فقط بخشی از آن به جا مانده، محمد بن محمد بن منصور القوهدی است. متن کامل نام بانی نیز نخستین بار به وسیله نویسنده کتاب مرآت البلدان آورده شده است [اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، ج ۴، ۲۰۴۰]. کراچوسکایا نیز درباره کلمه «قوهذ» توضیحاتی داده است [Kratchkovskaia, Notices sur les inscriptions de la mosque d'omua a veramine, V, O.P. Cit. pp. 45-50]. خانم شیبانی، سرپرست پروژه مرمت مسجد جامع، در گفتگو با نگارنده، احتمال داد که منصور قوهدی، شخصیتی برجسته و احتمالاً از وزرای دربار ابوسعید و از اهالی روستای قوهه بود. هم اکنون، قوهه نام دهی در ورامین است. احتمال دارد که روستای قوهه امروزی، صورت تغییر یافته قوهه قدیم باشد.

نمایی از مسجد جامع ورامین

بنا در زمان شاهرخ تیموری به سال ۸۲۱ هـ. ق، مرمت شد [ویلبر، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ۱۷۱]. از وضعیت مسجد جامع بعد از دوره تیموری تا دوره قاجاریه، هیچ اطلاعی در دست نیست. سیاحانی که در دوره قاجاریه به ایران سفر کردند و این بنا را دیدند، در طرحها و نوشته های خود آن را به صورت ساختمان مخروبه ای وصف می کنند [دیولافوا، سفرنامه دیولافوا در زمان قاجاریه، ۱۴۰ - ۱۴۲؛ کرزن، ایران و قضیه ایران، ج ۱، ۴۶۵؛ کلاویخو، سفرنامه، ۳۰۳]. در کاوشهایی که در شستان غربی مسجد جامع در سال ۴۵ تا ۵۴ انجام گرفت، شواهدی به دست آمد که احتمال تخریب مسجد، بویژه جبهه غربی آن را در اثر

سیل، تأیید می کند [مجموعه مدارک دیجیتالی و تصویری مسجد جامع ورامین (۱۲۸۸ تا ۱۳۷۵ ه. ش)، شماره سند ۲۲۱؛ طرح مرمت و بازسازی مسجد جامع ورامین (گزارش فعالیتهای سال ۷۲ و ۷۳)، شماره اسناد ۲۱۹ و ۲۲۰]. در کتاب تاریخ اجتماعی ورامین در دوره قاجار، علت تخریب مسجد، تغییر مسیر نهرها به سوی مسجد، و بردن آجرهای مسجد به وسیله مردم منطقه ذکر شده است [امینی، تاریخ اجتماعی ورامین در دوره قاجار، ۱۴۴].

این بنا در سال ۱۳۱۰ ه. ق، با شماره ۱۷۶، در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسید [مشکوتی، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، ۲۷۳]. در سالهای اخیر، سازمان میراث فرهنگی کشور به مرمت و بازسازی قسمتهای مختلف از میان رفته مسجد، از جمله سردر، ایوانها و دیوارهای اضلاع: شمالی، جنوبی و غربی اقدام کرده است. به طور قطع، بخشهای مرمت شده مسجد جامع ورامین، همان قسمتهایی اند که در فاصله زمانی بین اواخر دوره تیموری تا زمان مرمت آنها، بتدریج تخریب شده اند [شیبانی، اثر، شماره ۲۱، ۱۱۰ - ۱۱۵؛ همو، همان، شماره ۱۲ - ۱۴، ۴۷ - ۵۰]. امروزه، مسجد جامع ورامین محل برپایی

سردر و ایوان ورودی پس از مرمت

نماز جمعه است. حریم قانونی آن، با ایجاد حصار در اطراف، مشخص می باشد.

پیشینه تحقیقات

نخستین اشارات به مسجد جامع ورامین، نوشته های سیاحان و مورخانی است که این بنا را دیدند و به توصیف آن پرداخته اند. دیولافوا که در دوره قاجاریه به ایران سفر کرد، پس از دیدن مسجد، توصیف کلی از بنا به همراه طرحی از آن را ارائه داد. علاوه بر آن، به بخشی از تزیینات مسجد و مقاسیه آن با مسجد جامع قزوین اشاره کرد [دیولافوا، سفرنامه دیولافوا در زمان قاجاریه، ۱۴۰-۱۴۲]. لردکرزن، سفیر انگلیس در ایران، در شرح مشاهدات خود از مسجد، آن را به صورت بنای مخروبه ای وصف کرد [کرزن، ایران و قضیه ایران، ج ۱، ۴۶۵]. از مورخانی که به مسجد جامع ورامین اشاره ای دارد، محمد حسن خان اعتماد السلطنه است. او در کتاب خود، مرآت البلدان، ضمن توصیفی از بنا، به ذکر بعضی قسمتهای مسجد می پردازد، و اشاره ای نیز به کتیبه ها و تزیینات کاشیکاری مسجد دارد [اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، ج ۴، ۲۰۴۰].

گذشته از اشارات فوق، عمده ترین مطالب نگاشته شده درباره مسجد، مربوط به تحقیقات محققان معاصر است. با توجه به اهمیت و جایگاهی که این مسجد در معماری اسلامی ایران دارد، تقریباً در همه کتب معماری اسلامی، به اختصار از

ایوان شرقی مسجد

ایوان جنوبی، دید از شمال

بنای با عظمت مسجد جامع ورامین، از شاهکارهای ارزنده معماری ایران در عصر ایلخانی می باشد، که تمام خصوصیات ساختمانی مساجد دوره ایلخانی در آن به کار رفته است. مسجد شامل سردر ورودی، صحن مرکزی و ایوانهایی در اطراف است، و در ضلع جنوبی نیز گنبدخانه مقصوره قرار دارد. ویژگی اصلی مسجد، نقشه چهار ایوانی آن است. نقشه چهار ایوانی به گونه ای که در این مسجد به کار رفته است، نخستین بار در دوره سلجوقی چهره نمود. از نمونه های شاخص آن، که قابل مقایسه با مسجد جامع ورامین می باشد، مسجد جامع زواره است [ویلبر، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ۱۷۰؛ گروب، هنر ایلخانی و تیموری، ۱۲].

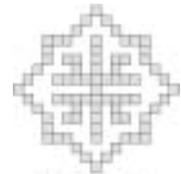
سردر ورودی مسجد جامع ورامین که در ضلع شمالی آن قرار دارد، متشکل از طاقنماها و طاقچه هایی در داخل و خارج است که به عنوان عناصری تزئینی، در بخشهای مختلف سردر قرار دارند. بر این عناصر معماری تزئینات کاشیکاری و آجر کاری در نقشهای هندسی، گیاهی و نوشتاری اجرا شده است. در قسمت بالای سردر ورودی محل، دو مناره مشخص است که به مرور زمان از بین رفته اند. به استناد تحقیقاتی که خانم شیبانی در مسجد جامع ورامین انجام داد، محل دو مناره در بالای سردر ورودی مشهود است [شیبانی، اثر، شماره ۱۲ - ۱۴، ۴۹]. ساختن سردرهای بلند و کشیده با یک جفت مناره در اطراف، گنبد با حجم بسیار بزرگ و صحن کوچک، از ویژگیهای معماری دوره مغول می باشد، که در مسجد جامع ورامین به طرز

آن یاد شده است. زاره آلمانی، از نخستین کسانی است که اقدام به انتشار مطالب، عکس و نقشه ای از آن کرد [Sarre, Denkmaler perscher Baukunst . . . , Vol. 1, pp. 59-64] چند تک نگاری نیز درباره مسجد جامع ورامین ارائه شده است؛ که از جمله آنها، نوشته پوپ می باشد. هرچند که او تحلیلی زیبا شناختی از بنا ارائه داده، ولی مقاله او به دلیل ارائه برخی عکسها و طرحهای مربوط به تزئینات مسجد، حایز اهمیت است [Pope, A Survey of persian A, t, vol. 3, pp. 1094-1096]. در اوایل دهه ۳۰ میلادی، کراچوسکایا کتیبه های مسجد را بررسی کرد، ولی مطالعات خود را بر پایه مدارک ارائه شده به وسیله زاره و موروزف انجام داد [Kratckovskaia, Notices Surles inccriptions de la mosquee djomua a veramine, pp. 25-58] موروزف که در سال ۱۹۲۷م از مسجد جامع ورامین دیدن کرد، عکسها و طرحهایی را از مسجد ارائه داد. البته، نگارنده موفق به دسترسی به کتاب موروزف نشد. مقاله او فقط در برگیرنده تحلیلی هندسی از نقشه نماهای مسجد جامع می باشد، که فاقد هرگونه شرح و کاملاً دور از ذهن است، و جای بحث دارد [MOROOV la Grande mosquee de veramin pp. 329-330, PL. V, VI, VII] ویلبر که در فاصله سالهای ۱۹۳۷ تا ۱۹۳۹ م از مسجد دیدن کرد، نتایج بررسیهای خود را درباره بنا و تزئینات آن به چاپ رسانید [ویلبر، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ۱۷۰-۱۷۱].

فعالیت محققان ایرانی، به سرپرستی خانم شیبانی، فعالیتهای تحقیقاتی، مرمت بنا و بازسازی بخشهای آسیب دیده و تخریب شده آن را در برمی گیرد. این فعالیتها از سال ۱۳۶۹ شروع شد و شامل بازسازی کامل ایوانهای شمالی و غربی مسجد، و مرمت مجموعه ورودی، فضای داخلی و خارجی و مقصوره است؛ که هم اکنون نیز ادامه دارد [شیبانی، اثر، شماره ۱۲ - ۱۴، ۴۷-۵۰؛ همو، همان، شماره ۲۱، ۱۱۰-۱۱۵].

توصیف کلی بنا

استادانه اجرا شده است.

در بخش مرکزی مسجد، صحن بازی هست که در اطراف آن ایوانهای چهارگانه مسجد قرار گرفته اند. ایوانها متشکل از تعدادی طاق جناغی در اطراف است، که در بعضی قسمتها، تزئینات آجرکاری و گچبری در اشکال: هندسی، نوشتاری و گیاهی دارد. مهمترین ایوان مسجد، ایوان جنوبی می باشد که نمای رو به صحن آن به مانند نمای خارجی مجموعه ورودی، متشکل از طاقنماها و طاقچه هایی است که با تزئینات مختلف گچبری، آجر کاری و کاشیکاری در طرحهای: هندسی، نوشتاری و گیاهی، پوشیده شده است. در ضلع جنوبی ایوان جنوبی مسجد، گنبدخانه (مقصوره) قرار دارد. در دیوار جنوبی گنبد خانه، محراب زیبای گچبری مسجد دیده می شود که بی شک، از شاهکارهای هنر گچبری ایران در دوران اسلامی به شمار می رود. با وجود آنکه فقط نیمی از محراب مذکور باقی مانده است، ولی همین قسمتهای باقیمانده - که در آن ترکیبی از اشکال: هندسی و گیاهی به همراه کتیبه های متعدد قرآنی دیده می شود - توانایی، خلاقیت و ابتکار بالای هنرمندان ایرانی

در عهد ایلخانی را نشان می دهد.

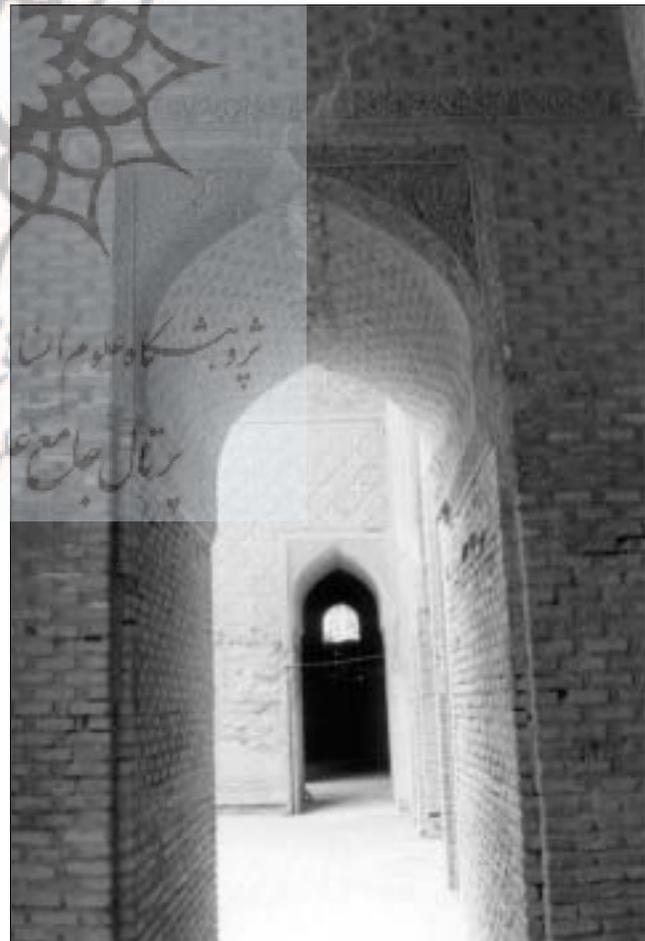
مصالح ساختمانی و تزئینی

مصالح به کار رفته در ساختمان و تزئین مسجد جامع ورامین، آجر، گچ و کاشی می باشد. همه ساختمان مسجد، از آجر با ملات گچ ساخته شده است. اندازه آجرهای به کار رفته، ۵ در ۲۴ در ۲۴ سانتیمتر می باشد.

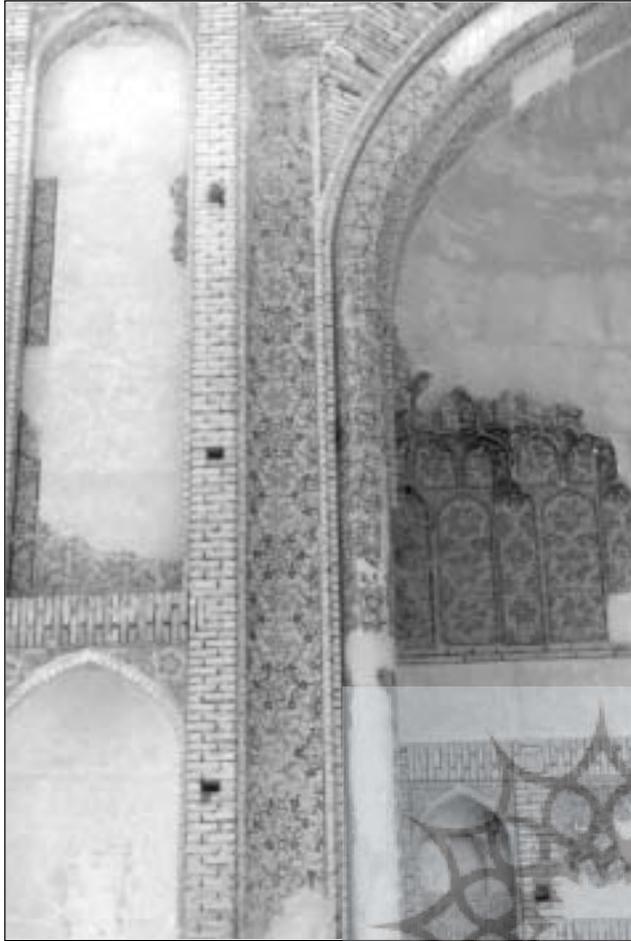
از خصوصیات ویژه مسجد جامع ورامین، تزئینات به کار رفته در آن می باشد، که آن نیز در ادامه تزئینات معماری دوره های قبل، و شامل آجرکاری، کاشیکاری و گچبری است که با روشهای مختلف اجرا شده و در انواع مختلف: هندسی، گیاهی و نوشتاری در قسمتهای داخلی و خارجی بنا تجلی یافته است.

آجرهای به کار رفته در تزئینات آجرکاری مسجد، از نوع قالبی و تراش در نمای خارجی و داخلی بناست، که در ایجاد نقوش متفاوت هندسی و نیز کتیبه های متعدد مذهبی، اعم از قرآنی و نامهای مقدس: الله، محمد و علی، جلوه ای ویژه به بنا بخشیده است. ایوانهای جنوبی و شرقی، گنبد خانه مقصوره و مجموعه ورودی (سردر و ایوان) مسجد، هر یک به ترتیب، بیشترین تزئینات آجرکاری موجود را در مسجد جامع ورامین دارند. از تزئین احتمالی آجر کاری ایوان غربی مسجد در زمان مغول که از بین رفته است، هیچ اطلاعی نداریم.

کاشی فقط به عنوان مصالح تزئینی با روشهای مختلف

مدخل ورودی از ایوان جنوبی به فضاهای اطراف و شبستانها

اجرا شده، و در قسمتهای داخلی و خارجی ساختمان مسجد، به کار رفته است. از کاشی، بیشتر در تلفیق با آجر در تزیینات استفاده شده است؛ که در واقع، بیشترین تزیین مسجد را شامل می شود. کاشیهای به کار رفته در تزیینات بنا، از نوع تراش و قالبی، در دو رنگ فیروزه ای و لاجوردی در اجرای طرحهای مختلف گره چینی و اسلیمی به کار رفته اند. در تزیینات کاشیکاری مسجد علاوه بر استفاده از روشهای متداول، کاشی معرق نیز به کار رفته است. بدین ترتیب، شاید بتوان مسجد جامع ورامین را جزء اولین بناهای دوره ایلخانی دانست، که در آن از کاشی معرق استفاده شده است. ایوان ورودی، ایوان جنوبی، گنبد خانه، به ترتیب بیشترین تزیینات کاشیکاری موجود مسجد را دارند.

تزیینات گچبری، فقط در تزیین نماهای داخلی مسجد به کار رفته است. از این مصالح تزیینی، برای ایجاد نقوش: هندسی و گیاهی، و کتیبه های متعدد استفاده شده است. بیشترین تزیینات گچبری مسجد به ترتیب، در ایوانهای جنوبی، گنبد خانه و ایوان شرقی و شمالی قرار دارد.

تحلیل معماری

مسجد جامع ورامین، بر محوطه ای مستطیل شکل به طول ۶۶ متر و عرض ۴۳ متر، بر نقشه ای ساده برپا شده است اگرآبار،

سر در و ایوان ورودی، تزیینات کاشیکاری نمای خارجی و داخلی ایوان

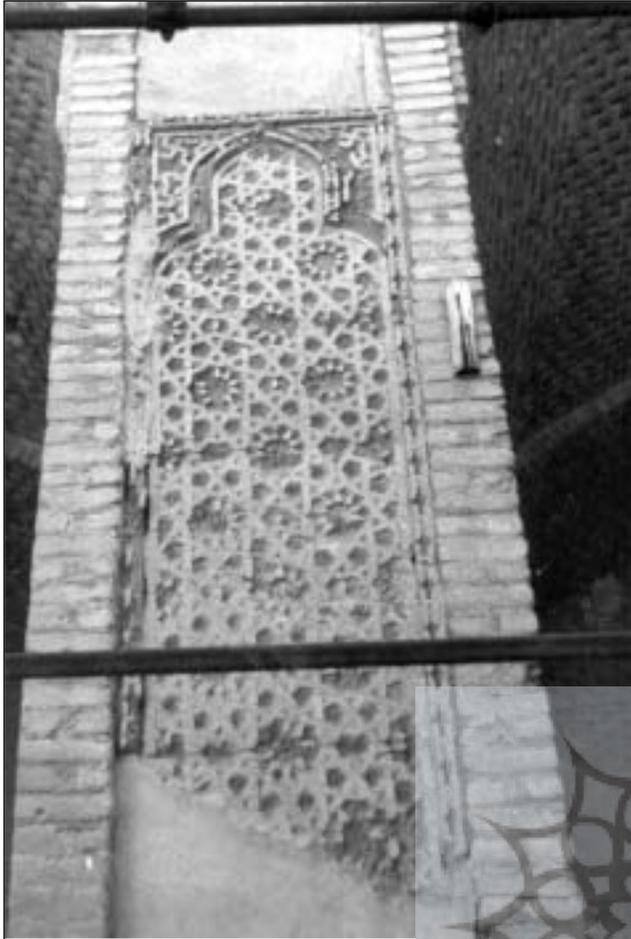
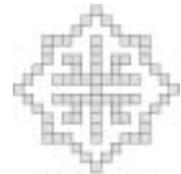
تاریخ ایران کمبریج، ج ۵، ۵۹۲-۵۹۳]. در ابتدای محور طولی و در قسمت شمال مسجد، سر در ورودی آن قرار دارد. این سر در دارای طاقچه ها و طاقنماهایی، در داخل و خارج است. در قسمت مرکزی سر در، تنها مدخل اصلی ورودی مسجد به صورت راهرویی قرار دارد. در دو طرف این راهرو و در دو سمت شرق و غرب مدخل ورودی، شبستان شمالی مسجد بنا شده است. راهروی ورودی، به ایوان شمالی مسجد منتهی می شود که پس از

سر در و ایوان ورودی؛ کتیبه کوفی داخل ایوان از آجر و کاشی

بخشی از کتیبه های کوفی و آجرکاری ایوان جنوبی

تزیینات آجرکاری نمای رو به صحن ایوان شرقی

رواقهای اطراف، گنبدخانه و شبستانهای مقصوره، میسر میشود. در مقابل مدخلهای جنوبی ایوان، بر دیوار جنوبی گنبدخانه محراب و در اطراف، دو طاقنما تعبیه شده است. در طرف شرق و غرب گنبدخانه، شبستان قرار دارد. مقصوره از طریق ورودیهای دو گانه، بر هر یک از دیوارهای شرقی و غربی آن به این شبستانها راه می یابد.

بر دیوار جنوبی هر یک از بخشهای شرقی و غربی این شبستان، دو فرورفتگی قرار دارد. به طور کلی، همه فضاهای داخلی ایوانهای مسجد، به وسیله ورودیهای به یکدیگر ارتباط دارند که در نهایت، به صحن باز مسجد ختم می شوند.

نماها و تزیینات آنها

مجموعه ورودی (سردر و ایوان)

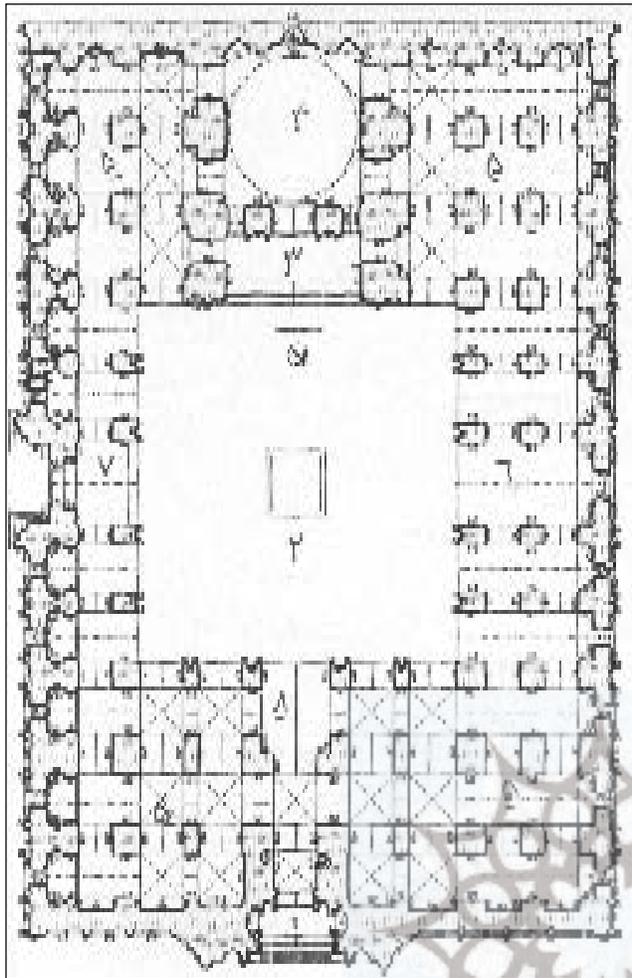
سردر ورودی مسجد، در قسمت شمال آن واقع شده است، و حدود ۱۲ متر ارتفاع دارد. این سردر با عرض دهانه ۵/۸۰ متر و عمق ۳/۶۰ متر، به اندازه ۶۰ سانتیمتر بالاتر از کف آجری حیاط خارجی مسجد قرار دارد. سردر دارای طاقی با قوس جناغی و در دهانه قوس دارای ستوان نمایی تزیینی است، که تا تیزه طاق ادامه دارد. همه سطوح ستون نما با قطعات کاشی فیروزه ای و لاجوردی و با طرحهای گره چینی، تزیین شده است. طاق ایوان، درون قابی مستطیل شکل قرار گرفته است. این قابها با آجر، کاشی و طرحهای گره چینی،

آن، دسترسی به حیاط مرکزی مسجد را میسر می سازد. صحن مسجد، به شکل مربع و به ابعاد ۲۴ در ۲۴ متر است. در مرکز آن، یک حوض آب متأخر، به ابعاد ۴/۴۰ متر در ۴/۱۰ متر و عمق ۷۵ سانتیمتر وجود دارد. دور تا دور حوض، دارای پاشویه است.

در میان هر یک از اضلاع چهار گانه صحن، یک ایوان وجود دارد. در اطراف هر یکی از ایوانها، رواقهایی قرار دارد، که راه دسترسی به داخل ایوانها و صحن از طریق آنها میسر است. در نمای خارجی ایوان شرقی، محلی یک ورودی مشخص می باشد. البته، امروزه از آن استفاده نمی شود، و فقط ورودی مسجد در ضلع شمالی قرار دارد. در نمای بیرونی دو ایوان شرقی و غربی، فرورفتگیها و حد فاصل فرورفتگیها، پشت بندهایی وجود دارند. البته، ایوان غربی و بخشهایی از ایوان شمالی و جنوبی مسجد، در تعمیرات اخیر آن بازسازی شده اند. ایوان اصلی مسجد، در ضلع جنوبی صحن قرار دارد و بزرگترین ایوان آن به شمار می رود. از داخل ایوان و از طریق پنج مدخل، ورود به

تزیینات کاشیکاری نمای داخلی ایوان ورودی

پلان مسجد جامع ورامین

۱. ایوان ورودی
۲. صحن مرکزی
۳. ایوان جنوبی
۴. گنبد خانه مقصوره
۵. شبستانها
۶. ایوان غربی
۷. ایوان شرقی
۸. ایوان شمالی

اخیر و طی مرمت مسجد، بازسازی شده اند .

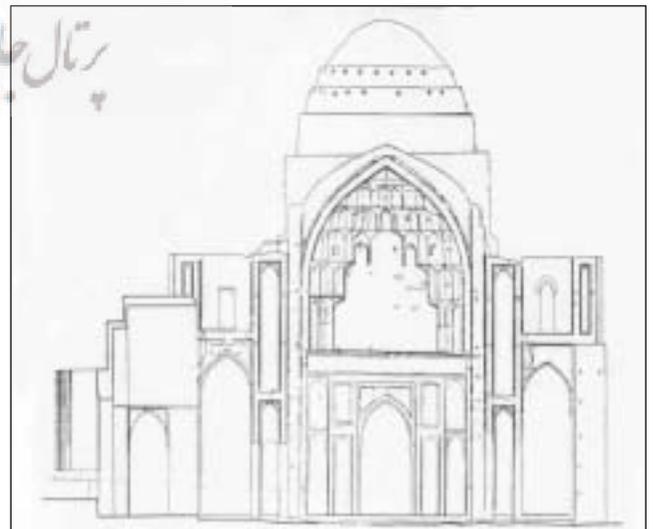
نمای داخلی ایوان ورودی، به دو طبقه تقسیم شده است. این طبقات به وسیله کتیبه ای، از هم جدا می شوند. این کتیبه به خط کوفی، از آجر بر زمینه ای از کاشی به رنگ فیروزه ای و لاجوردی، در یک قاب مستطیل شکل وجود دارد که هر سه وجهه ایوان را دور می زند. امروزه، فقط چند کلمه از کتیبه مذکور باقی مانده است.

یک لوح تزئینی مستطیل شکل، در منتهی الیه بخش شمالی دیوارهای جانبی ایوان تا پاکار قوس طاق آن ادامه یافته است. لوح تزئینی دیگری، همه سطح درون سوی طاق ایوان را پوشانده است. بر دیوارهای: شرقی، غربی و جنوبی طبقه اول ایوان، چهار طاقنمای تزئینی با قوس جناغی و در قابی مستطیل شکل قرار دارند. دو طاقنمای دیوارهای شرقی و غربی، بر نقشه ای

تزئین شده که بخشی از آن نیز فرو ریخته است. در هر طرف قاب ایوان، سه طاقنما در دو طبقه قرار دارد. ارتفاع هر یک از آنها، حدود ۶ متر است. بدین ترتیب، شش طاقنما به صورت قرینه، زینت بخش نمای ایوان است. طاقنمای پایین بر نقشه ای نیم دایره، و طاقنماهای بالا بر نقشه ای مستطیل فرود آمده اند. تمام پهنه طاقنماها و لچکیهای آنها، دارای تزئینات هندسی گره چینی، از تلفیق آجر و کاشی بوده، که بیشتر آنها فرو ریخته است. این طاقنماها به عنوان عناصری تزئینی به کار رفته، و محل مناسبی را برای هنرنمایی هنرمندان ایجاد کرده اند.

مجموعه طاق ایوان و طاقنماهای اطراف آن، در قابی مستطیل شکل قرار گرفته که امروزه فاقد هر نوع تزئین است. با توجه به وجود اندودی از گچ در برخی از قسمتهای این قاب - که احتمالاً می بایست زمینه تزئین آن بوده باشد - می توان چنین نتیجه گرفت که این قاب در اصل تزئیناتی داشت که به مرور زمان کاملاً از بین رفتند.

بر هر یک از دیوارهای جانبی سردر که به صورت مایل سردر را به دو بخش غربی و شرقی نمای شمالی مسجد پیوند می دهد، سه طاقنمای دیگر در دو طبقه دیده می شود. عرض این طاقنماها، تقریباً دو برابر عرض طاقنماهای اطراف طاق ایوان ورودی مسجد است. تزئینات این قسمت نیز با طرحهای هندسی، از تلفیق آجر و کاشی انجام شده، و از تزئین طاقنماهای ضلع شرقی بجز چند قطعه کاشی، چیزی به جا نمانده است. نمای خارجی بخشهای غربی و شرقی دیوار شمالی مسجد، طاقنماهای بزرگی دارد که هیچ گونه تزئین ندارند. نکته حائز اهمیت این است که بر دیوار جانبی شرقی، تعداد سه طاقنما و بر دیوار غربی، چهار طاقنما دیده می شود. در حقیقت این دو دیوار تنها قسمت مسجد جامع می باشند، که از نظر تعداد عناصر معماری تقارن ندارند. از آنجا که وجود این عناصر در جهت تقسیم و جلوگیری فشار ناشی از سنگینی و رانش ایجاد شده به وسیله سردر و مناره های بالای آن به اطراف می باشد، احتمال دارد که در طی تخریب مسجد از بین رفته یا اینکه از اول به همین شیوه احداث شده باشند. دیوارهای بخش غربی و شرقی، در سببهای

مقطع شرقی غربی رو به جنوب از مرکز بنا

نطنز (ساخته ۷۱۶ هـ. ق)، مسجد جامع اشترجان (ساخته ۷۱۶ هـ. ق) و مسجد جامع مظفری کرمان (ساخته ۷۵۰ هـ. ق) است [شیبانی، اثر، شماره ۱۲- ۱۴، ۴۹].

ایوانها

۱. ایوان شمالی

در ضلع شمالی مسجد و در قسمت جنوبی مجموعه ورودی، ایوان مرتفع شمالی قرار دارد. ایوان از داخل صحن، دارای چهارطاق جناغی است که هیچ گونه تزیینی ندارد. در نمای داخلی، بخشهایی از دیوارها و درون سوی طاق ایوان و طاقهای اطراف آن رواقها، تزییناتی در بند آجرها از طریق گچبری به شیوه مهری دیده می شود. پاکار طاق ایوان و طاقهای اطراف نیز دارای یک نوار گچبری افقی کنده کاری شده، با نقوش اسلیمی مشابه ایوان شرقی می باشند، که با ظرافت و استادی تمام اجرا شده اند. قسمتی از نمای رو به صحن ایوان و طاقهای اطراف آن، در تعمیرات مسجد باز سازی شده اند.

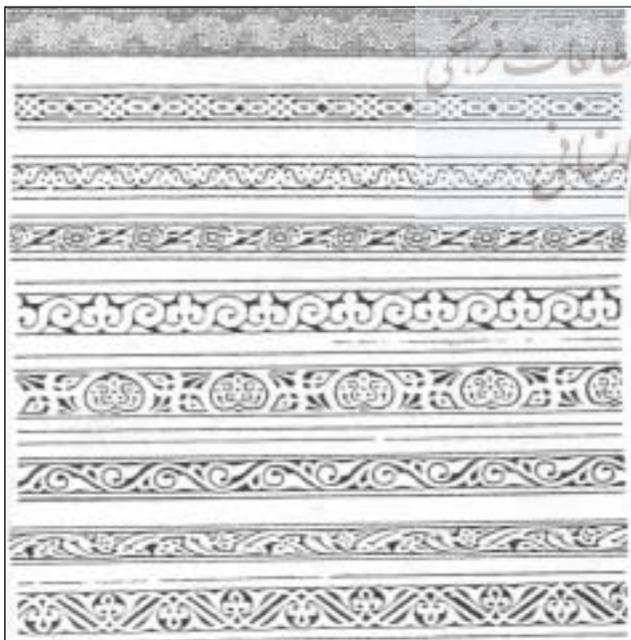
۲. ایوان غربی

این ایوان، در میان ضلع غربی صحن مسجد قرار دارد. متأسفانه، از وضعیت معماری این قسمت متعلق به دوره مغول، چیزی باقی نمانده است. آنچه که امروزه مشاهده می شود، مربوط به بازسازی مسجد در اقدامات مرمتی آن است. این ایوان، کاملاً مشابه ایوان شرقی مسجد می باشد. از تزیینات ایوان غربی، هیچ اطلاعی در دست نیست. شاید تزیین این بخش، مشابه تزیینات ایوان شرقی مسجد بود، که به مرور زمان از بین رفت. نویسنده کتاب مرآت البلدان، به وجود مدرسه در این بخش اشاره می کند [اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، ج ۴، ۲۰۴۴]. علاوه بر آن، گفته شده است که حدود ۳۰ سال پیش، پیهای آجری از عمق ۲/۵ متری، از زیر خاک در این قسمت

چند ضلعی و دو طاقنمای دیوار جنوبی، بر نقشه ای نیمدایره ایجاد شده اند.

در مرکز دیوار جنوبی ایوان، فقط مدخل ورودی مسجد قرار دارد، که با قوس جناغی، دارای ۴/۵ متر ارتفاع و ۲/۹۷ متر عرض می باشد؛ که آن نیز، در قابی مستطیل شکل قرار گرفته است. در قسمت بالای مدخل، دو لچکی، یک کتیبه به خط ثلث از کاشی فیروزه ای رنگ بر زمینه لاجوردی، درون یک قاب مستطیل شکل به ابعاد ۱/۳۰ متر در ۲/۶۰ متر دیده می شود. متن کتیبه، شامل سال احداث بنا و بانی آن می باشد، که بیشتر آن فروریخته، و فقط برخی از کلمات این کتیبه باقی مانده است. این کتیبه را حدود یک قرن پیش، مؤلف کتاب مرآت البلدان چنین خوانده است: «ذکر القدیم اول بالتقدیم ولی هذه العمارة الجامع و سایر المنازل الاعلی مولی السلطان المعظم و الخاقان الاعظم و مالک الرقاب الامم و سلطان السلاطین العرب و العجم ابوسعید بهادر خان خلد الله سلطانه العبد الضعیف محمد بن منصور القوهدی تقبل الله لمرضاته بسعی ولده الخلف الصالح الحسن بن محمد سلمه الله تعالی و سعید فی شهر سنة ۷۲۲» [اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، ج ۴، ۲۰۴۰].

در طبقه دوم ایوان و درون طاق آن، مقرنس کساری زیبایی به چشم می خورد. این مقرنسا با تزیینات هندسی، از آجر ساده و کاشی آراسته شده است. متأسفانه، بیشتر مقرنسا فروریخته است. در قسمت مرکزی دیوار جنوبی طاق، یک پنجره تعبیه شده که تامین کننده نور فضای پشت ایوان می باشد. سردر مسجد جامع ورامین، شبیه سردرهای مسجد جامع

اشکال مختلف تزیین گچبری

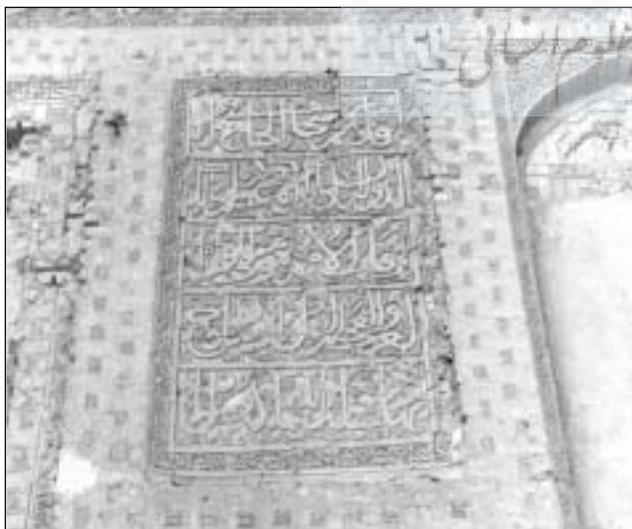

برخی از اشکال تزیین گچبری محراب

کتیبه گچبری نمای داخلی ایوان جنوبی مربوط به تعمیر مسجد در زمان شاهرخ تیموری

همه تزئینات نماهای رو به صحن ایوان، بر جرزها و نمای طاقها، آجرکاری و شامل طرحهای گره چینی است. تزئینات مذکور، دور قابهای مستطیل شکل ایجاد شده است، و بر نمای جرزها به شکل طاقنماهای تزئینی دیده می شوند. امروزه، متأسفانه فقط تعداد کمی از این طاقنماها پابرجاست. طاقنماها با قوس سه پره، در قاب مستطیل شکل قرار دارند. این طاقنماها بر جرزهای دو طرف ایوان، احتمالاً در سه طبقه متشکل از سه تخته لوح گچی، و بر جرزهای دیگر رو به صحن، در دو طبقه قرار داشته اند. پهنه این طاقنماها و نیز لچکی قوس آنها، با تزئینات گره چینی از آجر پوشیده شده است. خط قوس طاقنماها و نیز قاب مستطیل شکلی که آن را در بر می گیرد، با یک حاشیه مزین به تزئینات هندسی از آجرهای تراش، شکل گرفته است. آلات گره در آجرکاری نمای جرزهای خارج ایوان شرقی، شمسه هشت تریج دار با شش تند است [ماهر نقش، طرح و اجرای نقش در کاشیکاری ایران؛ زمشیدی، کاشیکاری ایران؛ همو، گره چینی در معماری و هنرهای دستی؛ شفایی، هنر گره سازی در معماری و دزدگری].

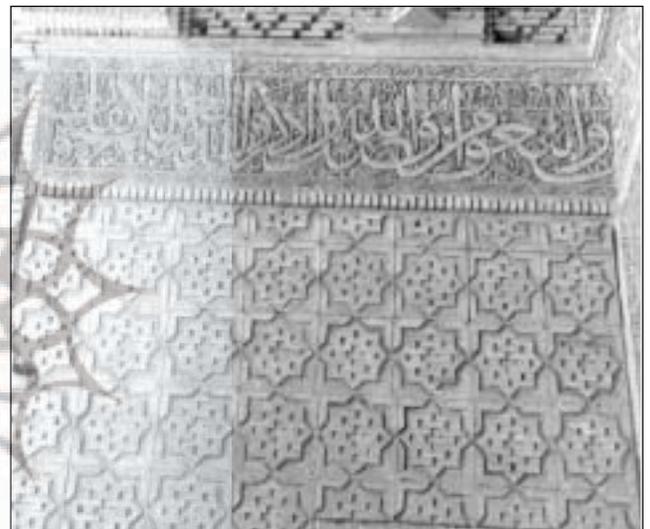

بخشی از کتیبه گچبری نمای داخلی ایوان جنوبی مربوط به تعمیرات مسجد در دوران تیموری

مسجد نمایان شد [آذری، علاء الدین، شهرهای ایران، ج ۳، ۲۴۸]، ظاهراً، در خلال سالهای ۱۳۴۵ و ۱۳۵۴، کاوشهایی در بخش غربی مسجد انجام گرفت، ولی اطلاعات آن چاپ نشد. در خلال کاوشها ضمن نمایان شدن بقایای پیمای آجری، مشخص شد که ایوان غربی بنا در اثر سیل تخریب شده بود [مجموعه مدارک دیجیتالی و تصویری مسجد جامع ورامین (۱۳۸۸ تا ۱۳۷۵)، شماره سند ۲۲۱؛ طرح مرمت و بازپیرایی مسجد جامع ورامین (گزارش فعالیت‌های سال ۷۲)، شماره اسناد ۲۱۹ و ۲۲۰].

۳. ایوان شرقی

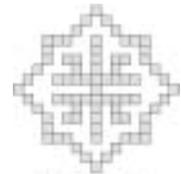
ایوان شرقی مسجد، از داخل صحن ۵/۵ متر دهانه و ۴/۶۰ متر عمق دارد. به طور کلی، اندازه دهانه ایوان شرقی، حدود دو برابر اندازه دهانه طاقهای اطراف، و برابر اندازه دهانه ایوان ورودی مسجد می باشد. در حالی که طول اندازه دهانه و ارتفاع آن، به سختی به اندازه $\frac{۲}{۳}$ دهانه و ارتفاع ایوان جنوبی است

تزئین آجرکاری و گچبری نمای داخلی ایوان جنوبی

[Pope , A Survey of persian Art , Vol . 3 , 1095]

نمای شرقی رو به صحن مسجد، در طرفین ایوان دارای چهار طاق جناغی است. فضای داخلی طاقهای اطراف ایوان، به صورت رواقهایی می باشد. دیوارهای داخلی ایوان و طاقهای رواقها، دارای تزئینات گچبری است. این تزئینات، در دو نوع مهری (هندسی) در بند آجرها، و نوارهای گچبری (گیاهی و نوشتاری) اجرا شده، و مشابه تزئینات گچبری ایوان شمالی است. در ضلع شرقی رو به صحن و در بخش جنوبی آن در یکی از رواقهای مسجد در این بخش (جنوب ایوان شرقی)، کتیبه ای گچی به این شرح به چشم می خورد: «عمل علی قزوینی خدایش بیامرزاد» [Kratchkovskaia , « Arotices Surles Inscriptions de la « mosque djomua a veramine » , p . 53 , Fig . 20] . به نظر پوپ علی قزوینی، معمار و سازنده مسجد جامع ورامین است [پوپ، معماری ایران، ۲۲۲]. خانم شیبانی، سرپرست پروژه مرمت مسجد جامع ورامین، اعتقاد دارد که این شخص احتمالاً تزئینات گچبری مسجد جامع را انجام داده است.

تزیین آجرکاری (کتیبه) طاقنمای داخلی ایوان جنوبی

از آنجا که ایوانهای: شرقی، شمالی و غربی کاملاً مشابه می باشند، شاید بتوان تزیینات نمای خارجی ایوان شرقی را برای ایوانهای شمالی و غربی - که در طی مرور زمان از بین رفته اند - متصور کرد.

۴. ایوان جنوبی

ایوان اصلی مسجد که همان ایوان جنوبی که به گنبد خانه منتهی می شود، بر محور طولی بنا قرار دارد. این ایوان با دهانه ۱۰/۵۵ متر و عمق ۴/۱۰ متر، از دیگر ایوانهای مسجد، ارتفاع بیشتری دارد.

نمای خارجی ایوان در هر دو طرف آن، در وضعیت فعلی، متشکل از دو طاقنما در دو طبقه است. احتمالاً، طاقنمای سومی نیز در یک طبقه دیگر وجود داشت. قاب ساده مستطیل شکل ایوان، این طاقنماها را از آن جدا می کند. تزیینات طاقنماها، شامل آجرکاری، کاشیکاری و تلفیق آجر و کاشی است، که بیشتر آن از بین رفته است. در طرفین طاقنماها، یک نوار تزیینی وجود دارد، که با آجرهای تراش و قالبی به شکل هشت پسر تزیین

شده است. فضای خالی بین طرحهای آجری با لایه ای از گچ پوشیده شده، و بر روی آن نقوش گیاهی کنده کاری شده است. لچکی طاقنماهای فوقانی، دارای تزیین کاشی معرق با اشکال هندسی می باشد. تزیین پهنه طاقنماها، شامل طرحهای گره چینی از تلفیق آجر و کاشی بوده، که فقط قسمت اندکی از آنها باقی مانده است. پهنه دو طاقنمای پایین که قرینه یکدیگر می باشند. دارای تزیین تلفیق آجر و گچ در طرحهای گره چینی و کتیبه است. زمینه آلات گره نیز با گچ، پر شده و بر روی آن، نقوش گیاهی و هندسی کنده شده است.

طاق بزرگ ایوان، بر دو ستون نمای تزیینی فرود می آید، که روی آنها با کاشی فیروزه ای رنگ بر زمینه آجر ساده، نام «علی» در داخل یک قاب لوزی شکل، از بالا تا پایین تکرار می شود. نمای قوس طاق ایوان، دارای تزیینات ساده از تلفیق آجر و کاشی است. علاوه بر آن، درون سوی طاق ایوان نیز تزییناتی از تلفیق آجر و کاشی با طرحهای گره چینی دارد.

در داخل ایوان، پنج مدخل با قوس جناغی، در سه دیوار تعبیه شده است. سه مدخل دیوار جنوبی مقصوره و هر یک از مدخلهای شرقی و غربی، به شبستان مسجد در این قسمت راه می دهند. مدخلهای واقع بر دیوار شرقی و غربی ایوان، هر یک ۱/۷۰ متر عرض دارند. لچکی و پاکار قوس این مدخلها، دارای تزیین گچبری با اشکال هندسی و گیاهی، و درون سوی طاق مدخلها دارای تزیین گچبری مبری با اشکال هندسی در بند آجرها می باشند. پهنه دیوارهای غربی و شرقی ایوان، یکی از زیباترین تزیینات آجر کاری را دارد. طرحهای تزیینی به اشکال صلیب و ستاره هشت پر، از آجر تراش که به صورت مکرر و متناوب بر پهنه دیوارها تکرار شده اند و شبیه تزیینات آجر کاری جزوهای اطراف طاقنماهای غربی و شرقی خارج ایوان می باشند، با یک روش واحد اجرا شده اند. در قسمت فوقانی تزیینات آجر کاری دیوارهای جنوبی و شرقی ایوان، در محل پاکار طاق بزرگ ایوان، دو کتیبه گچی به خط ثلث و کوفی، درون قابی مستطیل شکل به عرض ۱ متر و طول ۲۰ متر قرار دارند. کتیبه ها از دیوار غربی ایوان آغاز می شوند، و بر دیوارهای جنوبی و شرقی نیز ادامه می یابند. کتیبه زیرین به خط ثلث و شامل آیات ۱۰ و ۱۱ سوره

تزیین آجر و کاشی ایوان جنوبی (کتیبه کوفی از کاشی و در زمینه آجر)

مقصوره، تزئین آجر و کاشی مدخلهای جانبی، مقصوره از کتیبه کوفی

گچ قرار دارد. کتیبه ها به خط ثلث، شامل پنج سطر و متن آن مربوط به تعمیر مسجد در زمان شاهرخ تیموری می باشد [Kratchkovskaia , «Notices Surles Inscriptions de la mosquee » , p. 50-51 , Fig. 17]. در دو سوی غربی و شرقی کتیبه های مذکور و در قسمت بالای مدخلهای فرعی دیوار جنوبی ایوان در یک قاب مستطیل شکل، دو طاقنما ایجاد شده که پهنه آنها دارای تزئینات گره چینی از آجر با اشکال هندسی است. و لچکی طاقنماها دارای تزئین گچبری با نقوش گیاهی و هندسی می باشند. نکته حایز اهمیت، این است که طاقنمای غربی، دو لایه تزئین متفاوت دارد؛ به این ترتیب که بر روی تزئینات گره چینی آجری - قرینه طاقنمای شرقی - که بخش اندکی از آن مشهود است، اندودی از گچ افزوده شده و برآن، طرح رگچین آجر تقلید و در بین بندهای این طرح، اشکال هندسی و کلماتی مانند: «الله» و «علی» به صورت کنده ایجاد شده اند. پهنه دیوار و جرزهای واقع در بین مدخلها و طاقنماهای دیوار جنوبی، تماما دارای تزئین گچبری به شیوه مبری با اشکال هندسی در بین بندهای آجری دیوار می باشد، که در قسمتهای پایین دیوار و جرزها فرو ریخته و از بین رفته اند.

فضای درونی طاق ایوان و بر اسپر ایوان نیز با تزئینات مقرنس و کتیبه های کوفی بنایی، آراسته شده است.

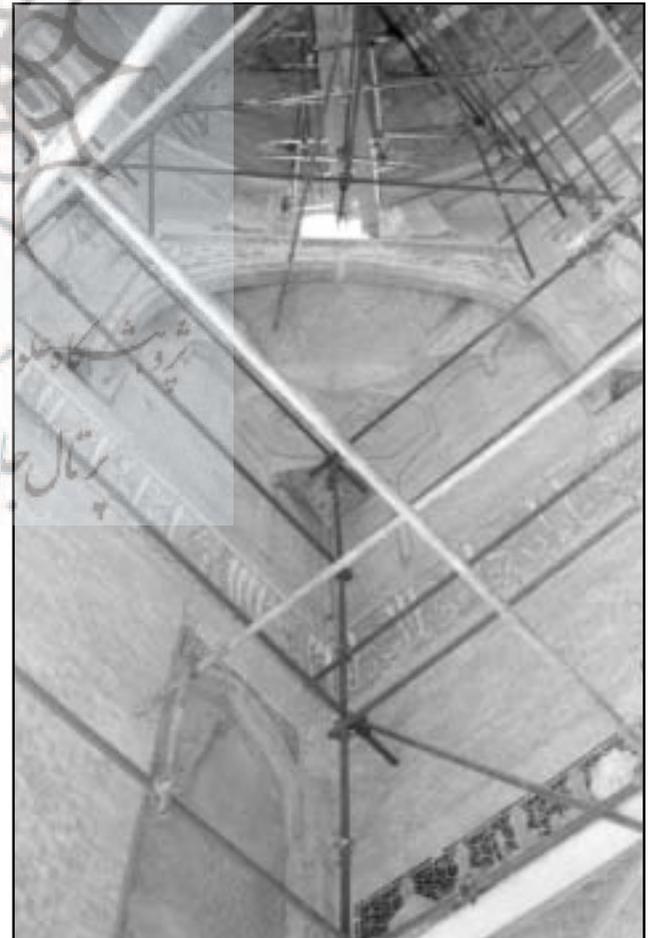
مقرنسا از آجر تراش و قالبی، در پنج ردیف ساخته شده است که در قسمت بالا، طرح یک شمشه دیده می شود. بر پهنه مرکزی این مقرنسا، با استفاده از آجرهای پیش آمده و فرو نشسته، کتیبه هایی به خط کوفی بنایی نوشته شده است. کتیبه ها، عبارات: «اللهم صل علی محمد»، «علی، حسن، حسین صلوات الله علیهم»، «الملک لله» و «سبحان الله» را در بردارند [Kratchkovskaia , «Notices surles Inscription de la Mosquee djo mua] .

[a veramine] , pp . 41-44 , Fig. 10 .

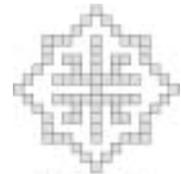
در دو گوشه ایوان و در میان تزئینات مقرنسا، با استفاده از قطعات کاشی فیروزه ای و لاجوردی رنگ، یک طرح لوزی ایجاد و درون آن طرح گره چینی اجرا شده است.

جمعه است. کتیبه فوقانی به خط کوفی گل و بوته، دو سوره: Mاعون و اخلاص را در بر می گیرد [Notices] , Kratchkovskaia , Surlés Inscriptions de la mosquee djomua a veramine» , P. 53 , [Fig: 19]. قاب دور کتیبه ها، تزئین گچبری با نقوش اسلیمی دارد.

بر دیوار جنوبی ایوان - چنانکه ذکر شد - سه مدخل ورودی با قوس جناغی دیده می شود. مدخل اصلی در مرکز دیوار جنوبی، ۳/۴۰ متر عرض دارد. لچکی طاق مدخل، دارای تزئین تلفیق آجر و کاشی بوده، که بیشتر آنها فرو ریخته است. دو مدخل واقع در طرفین مدخل اصلی، دارای تزئین گچبری با نقوش اسلیمی در قسمت فوقانی، و نوارهای تزئینی از گچ با نقوش کنده هندسی و گیاهی شبیه مدخلهای واقع بر دیوار غربی و شرقی داخل ایوان می باشند. بر دو جرز واقع در میان مدخل اصلی و مدخلهای فرعی دیوار جنوبی ایوان، دو طاقنمای قرینه درون قابهای گچبری شده با طرحهای اسلیمی در لچکیها قرار دارد. پهنه طاقنماها دارای کتیبه هایی به خط کوفی بنایی، تکرار عبارات «لااله الاالله»، «محمد رسول الله» و «علی ولی الله» است [Notices] , Kratchkovskaia , Surlés Inscriptions de la mosquee djomua a veramine» , P. 54 , [Fig : 13]. همه کتیبه های طاقنمای غربی از بین رفته، و از طاقنمای شرقی فقط بخشی از آن در قسمت فوقانی باقی مانده است. در قسمت فوقانی دو طاقنمای فوق الذکر، دو کتیبه گچی درون یک قاب تزئینی مستطیل شکل از

قسمت دیگری از فضای زیر گنبد به همراه تزئینات مختلف و کتیبه

اجرای گوشوار سازی رسمی (سه کنج سازی - شکنج سازی)

در ضلع جنوبی مسجد و در پشت ایوان جنوبی، مقصوره قرار دارد؛ که مهمترین بخش بنا به شمار می رود. این مقصوره به تقلید از مقصوره های مساجد سلجوقی، شامل یک اتاق مربع، منطقه انتقالی و گنبد می باشد. این بنا که بر نقشه مربع احداث شده است، از طریق منطقه انتقالی دو طبقه و سکنجهای واقع در آن، به گنبد متصل می شود. ارتفاع گنبد تا کف صحن آجری بنا، ۲۳/۵ متر است [آذری، شهرهای ایران، ج ۳، ۲۳۸].

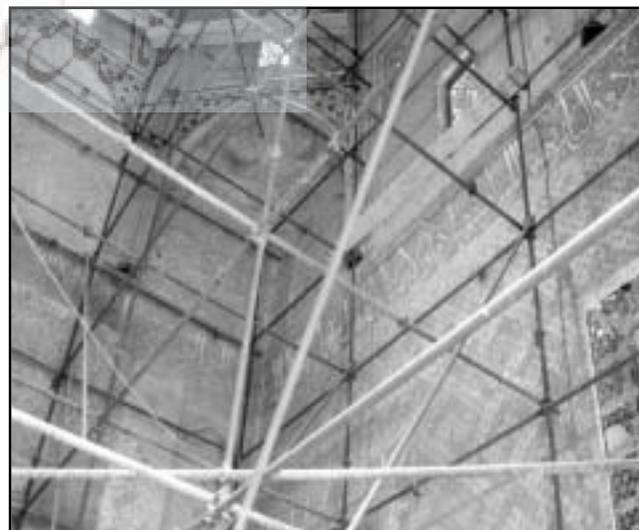
بر دیوار جنوبی گنبد خانه، محراب اصلی مسجد قرار دارد که حدود ۶ متر ارتفاع و ۳/۹۰ متر عرض دارد، و تماماً از گچ ساخته شده است. امروزه، فقط ۳ متر از محراب باقی مانده، و بقیه آن فرو ریخته است. محراب دارای پنج لوح کتیبه است، که از این تعداد فقط یکی به خط ثلث و بقیه به خط کوفی ساده و تزیینی، و شامل آیات قرآنی، نامهای مقدس؛ «الله»، «محمد» و «علی» است [Notices Sur les Inscriptions de la Mosquée de la Mosquée d'Omnia A veramine] p 53, Fig. 20. علاوه بر کتیبه ها، محراب دارای تزییناتی با اشکال گیاهی و اسلیمی، و طرحهای لانه زنبوری است، که با استادی تمام اجرا شده اند (طرح شماره ۲). ویلبر، با توجه به وجود آجر چینی در بخشهای تخریب شده محراب، آن را متعلق به زمان تعمیر مسجد در عهد شاهرخ می داند [ویلبر، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ۱۷۱]. برخی دیگر، آن را یک محراب ناتمام می دانند [ویلبر، تاریخ صنایع ایران، ۱۸۰].

در اضلاع شرقی و غربی گنبد خانه و در هر طرف، دو مدخل با طاق جناغی وجود دارد، که به شبستانهای این قسمت مسجد منتهی می شود. اطراف قوس جناغی و لچکی مدخلها، دارای تزیینات زیبای گچبری با نقوش هندسی و گیاهی می باشد. در طرفین و قسمت فوقانی مدخلها، یک قاب تزیینی به

عرض ۴۸ سانتیمتر وجود دارد، که در آن کتیبه هایی شامل آیات قرآنی به خط کوفی تزیینی از آجر بر زمینه کاشی نوشته شده است [Notices Sur les Inscriptions de la Mosquée de la Mosquée d'Omnia A veramine], pp. 34-38, Fig. 3. پهنه دیوار و جرز بین مدخلها، دارای تزیین گچبری به شیوه مهری در بن آجرها و گچبری برجسته با نقوش اسلیمی است.

در بالای پایه مربع شکل گنبد خانه مقصوره، در کتیبه ای گچی به خط ثلث، آیه ۸ سوره جمعه نوشته شده است. در انتهای سوره مذکور، تاریخ ۷۲۶ هـ. ق آمده است. در منطقه انتقالی، چهار سکنج، فضای مربع شکل را به هشت ضلعی تبدیل کرده اند. چهار طاقنمای تزیینی بر سطح دیوار، از منطقه انتقالی و در فاصله سکنجهای احداث شده است. درون سکنجهای تزیینات مقرنس تزیین شده است. لچکی این سکنجهای و طاقنماهای بین آنها، با تزیینات گره چینی از آجر و کاشی آراسته شده است. در اضلاع شرقی و غربی طبقه اول منطقه انتقالی - طبقه هشت ضلعی، دو نورگیر تعبیه شده است. طبقه دوم منطقه انتقالی، با هشت سکنج و هشت طاقنما، نقشه شانزده ضلعی را پدید آورده و بدین ترتیب، استقرار دایره گنبد را بر بنا آسان کرده است. در این فضای شانزده ضلعی، به صورت یک در میان، نورگیرهایی تعبیه شده است.

در بالای فضای شانزده ضلعی، پایه ملور گنبد قرار دارد. در اینجا، درون قابهای مربع شکل، کلمات: «الله»، «محمد» و «علی»

قسمت زیرین گنبد خانه مسجد به همراه گوشواره ها، سه کنجهای و کتیبه گچبری دور تا دور گنبدخانه جنوبی

گوشه سازی، تبدیل زمینه چهار به مدور جهت پوشش گنبد

- افسر، تهران، انتشارات یساولی، ۱۳۶۵
۵. پیرنیا، محمد کریم، آشنایی با معماری اسلامی ایران (ساختمانهای درون شهری و برون شهری)، تهران، دانشگاه علم و صنعت ایران، ۱۳۷۳
۶. دیولافوآ، مادام، سفرنامه دیولافوآ در زمان قاجاریه، ترجمه بهرام فره وشی، چاپ دوم، تهران، انتشارات خیام، ۱۳۶۱
۷. شیبانی، زرین تاج و محبعلی، حسن، «طرح بازسازی سردر مسجد جامع ورامین»، اثر، شماره ۱۲- ۱۴، تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی، اسفند ۶۵
۸. همو، «فعالیت تعمیراتی سال ۶۹ مسجد جامع ورامین»، اثر، شماره ۲۱، تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی، تابستان ۷۱
۹. کرزن، لردن، ایران و قضیه ایران، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳
۱۰. کلاویخو، سفرنامه، ترجمه مسعود رجب نیا، چاپ دوم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶
۱۱. گرابار، اولگ، «هنرهای تجسمی»، تاریخ ایران کبریج، زیر نظر جی. آ. بویل، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۶
۱۲. گروب، ارنست و شیرایو، امبرتو، تاریخ هنر ایران (۹) (هنر ایلخانی و تیموری)، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نشر مولی، ۱۳۷۶
۱۳. مشکونی، نصرت الله، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی، ۱۳۴۹
۱۴. ویلبر، دونالد. ن، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان، ترجمه عبدالله فریار، تهران، چاپ دوم، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵
۱۵. ویلسن، ج، کریستی، تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران، انتشارات یساولی، ۱۳۶۶

16. Kratchkovskaia , V., « notices surles inscriptions de la Mosquee djomua A Veramine » , *Extrait de la revue des etudes islamiques*, Arree , 1931
17. Morosov , B.M , « Recherche du Module olans architecture de laperse : La Grande Mosquee de Veramin)» ,
18. Pope , A.u , « Islamic Architecture in the Fourteenth century » , , *A survey of Persian Art from Prehistoric times to the present*
19. Sarre , F , *Denkmauler persischer baukunst* , Berlin , 1901-1910

به خط کوفی و به صورت متداخل و مکرر نوشته شده است
Kratchkovskaia , «Notices Surles Inscriptions de la Mosquee [A veramine] . pp . 44-47 , Fig: 12 .

هر یک از مربعها، رنگ خاصی دارند، که به طور کلی عبارتند از: سفید، قهوه ای روشن و فیروزه ای. نمای خارجی گنبد خانه، به صورت پله ای است. البته، استاد پیرنیا گنبد مسجد جامع ورامین را دو پوشش معرفی می کند، که یک پوسته آن ریزش کرده است این مسئله کاملاً روشن نشده است و احتمال آن نیز ضعیف می باشد پیرنیا، معماری ایرانی، ۱۳۲۰.

حاصل سخن آنکه، بنای مسجد جامع ورامین، شاهکاری ارزنده در معماری دوران اسلامی و مهمترین بنای مذهبی دوران ایلخانی به شمار می رود که در ادامه سنت معماری مساجد ایرانی، شکل گرفته است. جزییات ساختمانی بنا بویژه تزئینات، در ادامه معماری ادوار گذشته ایران است. تزئینات این بنا را می توان با بناهای عهد سلجوقی، بویژه مناره های این عهد مقایسه کرد. از این میان، می توان به مناره های سین، زیار و ساربان اشاره کرد. از بناهای عهد خوارزمشاهی که تزئینات مشابه مسجد جامع در آنها نیز دیده می شود، می توان از مساجد فرو اوزون نام برد. عناصر تزئینی در دوران بعد از مغول را نیز می توان در ساختمانهای عهد تیموری مشاهده کرد، که بسیاری از آنها قابل مقایسه با مسجد جامع ورامین می باشند.

منابع :

۱. آذری، علاء الدین، «ورامین»، شهرهای ایران، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران، جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۸
۲. اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، مآت البلدان، به کوشش عبدالحمین نوایی و میر هاشم محدث، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۸
۳. امینی، محمد، تاریخ اجتماعی ورامین در دوره قاجاریه، تهران، چاپخانه ۱۷ شهریور، ۱۳۶۸
۴. پوپ آ.ا، معماری ایران (پیروزی شکل و رنگ)، ترجمه کرامت الله

محراب گچبری مسجد